BÉLÁDI MIKLÓS

MINŐSÉG ÉS ERKÖLCS NÉMETH LÁSZLÓ GONDOLATVILÁGÁBAN

Filozófia helyett világnézet

Meglepő, hogy Németh László eszmevilága iránt az elmúlt években milyen nagy mértékben megélénkült a figyelem. Vas István életrajzregényének legharciasabban vitázó lapjai a *Kisebbségben*ről szólnak; Grezsa Ferenc monográfiát írt az író vásárhelyi éveiről; Lackó Miklós *Szerep és mű* című kötetének legterjedelmesebb tanulmánya, három nézetből, Németh László ideológiáját taglalja; Sándor Iván könyvet szentelt *Németh László üdvtana* vizsgálatának; Kocsis Rózsa könyve a szépíró műveinek részletes elemzését nyújtja; Cs. Varga István kandidátusi értekezést adott be Németh László regényeiről. S mindezeken kívül még jelentős tanulmányok, cikkek sorát idézhetnénk az elmúlt évekből, de említsük meg csak a legfontosabbat, Király István akadémiai székfoglalóul elhangzott *Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt* című tanulmányát, s máris nyilvánvaló, hogy az új magyar irodalom legrészletesebben, legbehatóbban tárgyalt írója Németh László. Mi a magyarázata, hogy épp az iránt emelkedik a szellemi kereslet, aki agonizáló éveiben oly sok keserű szót ejtett utóélete várható visszhangtalanságáról, s jövendölt műve köré méltatlan hallgatást? Mi az oka a növekvő érdeklődésnek, amely azt is bámulatba ejti, aki bízott művei fönnmaradásában és nem hitte el, hogy szellemi hagyatéka komoly hatás nélkül elmerülhet az irodalomtörténet katalógusában?

Ha valóban megélénkülő figyelem vetül Németh László munkásságára, akkor semmiképp sem állíthatjuk, hogy ez az érdeklődés a véletlen műve és csupán egyéni kutatói elhatározásokban kereshetjük az indítékát, kellett még valaminek lenni, ami az elmúlt esztendők szellemi tájékozódását műveihez hajtotta. Nem is lehet kitérni az elől, hogy legalább néhány mondatban ne vázoljuk az érdeklődés néhány sejthető kiváltó okát. Kezdjük a sort azzal, hogy mind sürgetőbb feladatként jelentkezik a történelem mélyebb megismerése, kivált abból a nézőpontból, hogy miként körvonalazhatjuk a kis nemzetek méltó lehetőségét és szerepét a század utolsó harmadában, a lappangó nacionalizmusok korában. Súlyos gond, hogy az ún. sorsproblémák nem oldódtak meg gépiesen a társadalom mélyrehatóbb átalakulásával, hanem némely területen továbbéleződtek. Ehhez szorosan csatlakozik a nemzeti tudat zavara, amely ahelyett, hogy felszámolódna a deklarált elvek jegyében, inkább növekszik, s a korszerű nemzeti tudat megfogalmazására mind nagyobb igény mutatkozik. Nem mehetünk el szó nélkül a szocializmus, a szocialista rendszerek prolongált válsága mellett sem, amely 1956-tól 1980-ig több helyütt nyíltan kirobbant és életre hívta a kiutat kereső elméletek különböző válfajait. Az ideológia és a világnézet körébe tartozó jelenségek mellett utalhatunk a szorosabban irodalomhoz kapcsolódó kérdésekre. Említhetjük azt a szembeszökő tényt, hogy az ökonomista, technokrata és szcientista szemlélet térhódítása együttjárt az irodalom tekintélycsökkenésével, amit elmélyített az irodalom saját belső tekintélyvesztesége. Nem állt meg a hagyományos emberi értékek inflációja, s ezt az értékromlást az irodalom, mint az emberi értékek egyik letéteményese is érzékeli, s a hanyatlás láttán az írók egyformán érezhetnek kiábrándultságot, lelkifurdalást, de indíttatást is arra, hogy szembeszálljanak ezzel a helyzettel. Külön beszélhetnénk a művészetet és az irodalmat átfogó értékválságról, amely nem hagyta érintetlenül a legújabb magyar irodalmat sem, amit jeleznek a „hanyatlás vagy fellendülés" körül újra meg újra fellobbanó viták. Az irodalom körében mutatkozó válságtünetek belső okainak feltárása egyre sürgetőbb feladatként jelentkezik; ráadásul, párhuzamosan ezzel, elodázhatatlan követelmény lett napjainkban, hogy az írók behatóbban foglalkozzanak saját szerepükkel, társadalmi megbízatásuk hatókörével. Ide tartozik az is, hogy ismét időszerű feszültséggel telítődött újítás és hagyomány viszonya, mind az élő irodalomban, mind pedig tágabban, kivetítve a magyar múlt századaira. Írók, kritikusok, irodalomtörténészek egyformán válaszadásra kényszerülnek

abban, hogy mit gondolnak a nemzeti hagyományokról, a magyar és világirodalom értékviszonyáról, amint arról az új gimnáziumi irodalom-tankönyv körüli meglepően széles körű és heves vita tanúskodik.

Ha csupán ezeket a vázlatos mondatokat összegezzük, három csomópont köré rendezhetjük el észrevételeinket, ezek: a nemzeti létezés és azonosság, az erkölcsi értékrendszer és az irodalom feladatának és jövőjének a kérdései. E három körben egyesülnek napjaink legidőszerűbbnek vélhető gondjai, megoldásra váró problémái és nyomasztó válságtünetei. Annyit puszta feltevésként megkockáztathatunk, hogy ezek a jelenségek valamilyen mértékben belejátszottak a Németh László műve körüli eszmecserék újraéledésébe. Nem gondolhatunk természetesen közvetlen kapcsolatokra, az író műve nem káté és nem ideológiai vezérfonal, melyet elég felütni és máris szedhetjük ki belőle a kész recepteket. A megfelelés hihetőleg általánosabb síkon ragadható meg: Németh László műve négy évtizedre, majdnem fél századra terjedő válságperiódus történelmi, emberi és irodalmi vonatkozásainak átéléséből nőtt ki, oly módon, hogy szépirodalmi alkotásaiban és tanulmányaiban egyaránt a helyzet megértésére és áttekintésére törekedett, azért, hogy valamilyen módon sikerüljön fölébe kerekednie. „Érdemes itt megfeszíteni a lelket, akartatni az akaratot, amikor az eredményt úgysem a lélek és az akarat, hanem a helyzet és a hely szabja meg?" - kérdezte *Érdemes-e?* című, 1934-ben írt, sokáig kiadatlan tanulmányában. A válasza végül mindig az volt, hogy: *érdemes.* Letörései, a pálya abbahagyásával fenyegetőző elhatározásai, kivonulásai és neurózisai ellenére sem adta fel az eszmei kiút keresésének az igényét. Ahogy elhatalmasodott gondolatvilágában a veszélyérzés, a kiúttalanság és az összeomlás tudata, ugyanolyan erővel támadt föl benne a megoldás keresésének a sürgetése. Az előbbi tanulmányban írta: „Egész más érzés szorul persze a mellre, ha ennek az európainak, aki a mai válságtébolyban is Európa nagy tartalékait érzi, eszébe jut, hogy ő magyar. Magyarnak lenni, Isten látja, nem mulatságos dolog. Az ember hallja a század hívásait s egy burokban hallja, amelyből nincs mód szabadulni. A népek nyújtóznak, kiegyenesednek s Magyarország nem mozdul."

Németh László minden szellemi energiáját latba vetette, hogy mozduljon. Kevés írónk akad még egy a XX. században, akinek érdeklődése oly szerteágazó lett volna, mint az övé. Természettudományos műveltséggel került az irodalomba, fölkészültsége és tehetsége vihette volna valamely szaktudomány művelése, vagy akár a filozófiai rendszeralkotás irányába, de nem ezt az utat választotta. Szépíró lett, szépírói műveiből és tanulmányaiból bontakozott ki pragmatikus gondolati és erkölcsbölcseleti rendszere. A korabeli filozófiai irányzatok közül egyik sem tudta magához hódítani: távol állt a marxizmus XIX. századinak tekintett eszmevilágától, nem vonzotta sem a neopozitivizmus, sem a szellemtörténet, és igazában nem tudott soha megbarátkozni az egzisztencializmussal sem. Az elvontan elméleti rendszeralkotást „klorofiltalan növénynek" érezte, ezzel szemben módfelett érdekelte az ember egyéni világa, a társadalom élő élete, a történelem fejlődéstana, az európai, majd a világcivilizáció históriája. Az ismeretekkel együtt fontos tanulságokat merített a természettudományokból és igencsak sokra becsülte az élettapasztalatot, a személyes gyűjtésen alapuló szociográfia tanulságait. Szellemi látókörében kitüntetett helyet foglalt el a család és az iskolai közösség, az itt szerzett élmények meghatározó szerepet vittek gondolatvilága alakulásába, csakúgy, mint azok az ösztönzések, amelyeket az egyéniség és a kor tükreként kezelt irodalomtól, legkedvesebb íróitól, Adytól, Széchenyitől, Szophoklésztól, Tolsztojtól, Aranytól, Prousttól, Ortegától kapott. Németh László korának legjobban képzett, tudományosan diszciplinált elméi közé tartozott, a szaktudományok egész sorát nemcsak értette, hanem az objektív igazság letéteményeseként méltányolta és alkalomadtán, egy-egy részlettanulmány erejéig, művelte is. Annak a becsvágya, hogy szaktudományosan megalapozott világképet vagy filozófiát építsen fel, soha még csak meg sem érintette, noha rendelkezett azzal a magas értékfokozatú műveltséganyaggal és bölcsességgel, amely alapot, szerkezeti vázat és fogalomkészletet szállíthatott volna efféle rendszerteremtéshez. De Németh László épp a fogalmak, az elvonatkoztatások aránytalan szerepe ellen tiltakozott több helyütt is, - s legfőképpen rendszeralkotásra nem akart vállalkozni. Hanák Tibor írja a következőket: „A filozófiai rendszer szerves egésznek fogja fel a létezők mindenségét és a rájuk vonatkozó ismereteket, úgyhogy a résznek és a részismeretnek a nagy egészben meghatározott helyet lehet kijelölni. Épp ezért a rendszernek a filozófiában kulcsszerepe van, központi gondolatot jelent, melyből kiindulva minden ismeret és probléma felfűzhető, mint valami családfára az egyes tagok. A rendszeralkotó filozófus világmagyarázatot tart a kezében, egységes szempontból ragadja meg a különféle jelenségeket és ezért érti is a nagy egész felépítését, szerkezetét és működését." (Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz.* Bern, 1981. 141.) Németh Lászlónak is voltak központi gondolatai, s neki is az a cél lebegett a szeme előtt,

hogy a részismereteket egységes keretbe fogja – ezekre még rátérünk –, de a fogalmak révén kifejtett egységes világmagyarázatban sokallta az elvonatkoztató módszert és kevesellte az életet. Mindebből nem az következik, hogy Németh László filozófiaellenes lett volna, esszéi közül nem is egy a filozófia határterületén helyezkedik el, s ama kevés íróink egyike, aki komolyan érdeklődött a filozófia iránt, s a gondolati kultúra elmélyítéséért pedig kevesen tettek nála többet a században.

Amit az is bizonyít, hogy Németh László egyáltalán nem mondott le – a filozófia helyett – a tudományok eredményeinek hasznosításáról. Az bizonyos, hogy nem volt még egy írónk a XX. században, aki hozzá hasonló mélységben és terjedelemben foglalkozott volna a szaktudományokkal. Ami különlegessé avatta tudományos érdeklődését, az a szaktudományok anyagának és eredményeinek kezelésében, magyarázatában, felhasználásában rejlett. Németh László egyik célja a husserli értelemben vett *világnézeti filozófia* megteremtése volt: életszemlélet és emberkoncepció megfogalmazására törekedett, vagyis arra, hogy „megadja a viszonylag tökéletes feleletet az élet és a világ rejtélyeire", ahogyan ezt a világnézeti filozófia egyik meghatározásaként, Husserlnél olvashatjuk. (Edmund Husserl *Válogatott tanulmányai.* Bp. 1972. 176.) A világnézeti és a tudományos filozófia, szögezi le Husserl, nem úgy áll szemben egymással, hogy az első az utóbbi tökéletlen, időbeli megvalósulása. Értékforrásukban, szerepükben és tanítási módjukban különböznek: „a világnézeti filozófia úgy tanít, ahogy már a bölcselet szokott: személyiség szól benne személyiséghez". (Uo. 188.) A személyiséghez fordulás tökéletesen ráillik Németh László munkásságára is, életművének vezérgondolatai – példaember, minőségi társadalom, öntudatra ébredt nemzet – ebből a személyiséghez fordulásból nyerik a világnézeti tartalmakon átütő morális színezetüket.

Németh László nem vette körül írásait az elvonatkoztatások nómenklatúra-állványzatával, de tévedés lenne azt vonni le ebből a fogalomellenességből, hogy lebecsülte az elméleti gondolkodást. A gondolatot a legtöbbre tartotta – ennél többre csak a helyes életvitel erkölcsét –, de az eszmék csak abban a formában érdekelték, ha azok magukban hordták az élet megoldásra váró problémái megvilágításának a képességét. A tudományok belső, szakmai kérdései az élet kérdéseiként foglalkoztatták s ugyanilyen nézőpontból fogta fel az irodalmat is. Élete legnagyobb vállalkozása, a *Tanú* tizenhét füzetének sokféle tárgyon végigfutó tanulmányai együtt az életben, történelemben eligazítást nyújtó „studium generale" szerepét töltötték be. A tudományok „studium generale" szinten való összefoglalása, a világnézeti filozófiára törekvés azt jelentette, hogy Németh László az elméleti tudásanyagot az emberre vonatkoztatva próbálta hasznosítani. Ahogy az irodalomtól sem csak esztétikai értékteljesítést várt, noha tudta, hogy a műalkotás ebben igazolja önmagát, s ahogy a kritikát továbblendítő ösztönzésnek szánta, mellyel az írót nagyobb teljesítményre iparkodott sarkallni, ugyanúgy a tudományból azt igyekezett kiszűrni, ami ember-méretű és emberiesíthető ismeret. Németh László „új enciklopédiának" nevezte a *Tanú* sokirányú érdeklődését, ám azt, amit csinált, felfoghatjuk *kultúrantropológiai szintéziskísérletnek* is, amelyet a „történelmi önalakítás" szolgálatába állított.

Németh László minden idegszálával érzékelte, hogy a kor, amelyben él, válságokkal terhes. A szellemieknél és az európainál is súlyosabbnak, aggasztóbbnak azt a katasztrófa-helyzetet tartotta, amibe az ország sodródott a háború és a forradalom után. A ragyogó pályaindulású kritikusból és regényíróból az összezsugorodott ország kilátástalan jelene és vészterhes jövője csinált társadalmi reformert és moralista írót. A műveltség és a minőség lett a vezéreszméje, e két elemből próbálta egybegyúrni a magyar modell mintáját, amelyet követendő példa gyanánt állított kortársai legjobbjai, a bajok gyógyítására vállalkozó elit emberei elé. A magyar modell, vagy ismertebb kifejezéssel, a magyar műhely nem politikai program, hanem elsősorban művelődési idea és erkölcsi eszmény volt; az író ama meggyőződése szerint, hogy a hátrányos helyzetből kitörni és Európába belépni, mindenféle erőszak nélkül, kiművelt emberfőkkel és az élet minőségi jellegűvé alakításával lehet. A Horthy-restaurációval és a polgári liberális ellenzékkel szemben megidézett Harmadik Magyarországa „így jobban hasonlított egy platoni ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni, mint használható politikai programhoz" – írta a visszatekintő *Negyven év*ben. A történeti Magyarország szétesése után az írók is résztvettek az új „országalapításban". Németh László roppant hatásának titka abban rejlett, hogy a morális felhívás – amelynek kikezdhetetlen tisztasága és puritanizmusa még ellenfeleit is megejtette – olyan műveltségszomjúsággal társult műveiben, amely korában szinte utánozhatatlanul egyedülí volt. A szellemi országalapítás terve már azért óriási visszhangot keltett, mert megszövegezőjéről kiderült, hogy emberi személyiségnek is kivételes. A hihetetlen alkotói becsvágy már-már szerzetesi önfegyelemmel párosult egyéniségében.

Irásaiból az erkölcsi igényesség és komolyság levegője csapta meg az olvasót. Igazán nem volt mindennapos tünemény az, hogy a szellemi hódításvágy és nyitottság a jellem és magatartás korán észlelhető aszkétikus szigorával fonódott össze műveiben, amint az sem, amidőn kiderült az esszékből és önvallomásokból, hogy a szerfelett sokoldalú, magabiztos író állandó küzdelmet folytat saját meghasonlottságával, lelkének démonaival, ami mögött a figyelmesebb olvasó az emésztő transzcendenciavágyat fedezhette föl. Az írások rejtettebb részleteiből egy különleges személyiség körvonalai bontakoztak ki, mintha Pascal és Gandhi lelke költözött volna protestáns vidéki magyar bőrébe, olyan emberébe, akiből Ady magyarságtudatának szenvedélye tör elő, összefonódva az erkölcsi kényesség és vívódás érzületével.

A szellemi országalapítók sorából Németh László képviselte azt az eszmét, hogy a kultúra és az irodalom a leghitelesebben magyar és legfrissebben európai, illetve egyetemes legyen. A *magyar*on nem *magyaros*t, nem megkülönböztető elzárkózást értett, elképzelését semmi szál nem kötötte ahhoz a népies-nemzeti eszmekörhöz, amelynek elavultságát a múlt század végén *A Hét* cikkírói is gyakran szóvá tették, sőt támadták, Mikszáth nagy tekintélyű védelmező szavai ellenére is. A magyar az ő fogalmazásában a *különös*t jelentette, az adottságot, a sajátost, amely az egyetemessel összefonódva létezhet, de magába foglalta a hagyomány megbecsülését, ébren tartását, gondos ápolását is. Nem az volt a célja a kultúra és az irodalom különös oldalának hangsúlyozásával, hogy azt követelménnyé emelje és ezáltal tartalmi, esztétikai normatív tilalomfákat állítson az irodalom köré. Ellenkezőleg, a szellemi látókör tágítása lebegett célként előtte, s a magyarság és európaiság összefogásának világnézeti eszméje és ennek irodalomesztétikai vetülete, a különös és egyetemes összetartozása, az új helyzetre adott válasz méltó programjaként tűnt föl cikkeiben. A kérdés ilyenféle föltevésével Németh László a század elejétől tartó tisztázó gondolatmenethez kapcsolódott. Ahhoz a fölismeréshez, hogy a különös és az egyetemes nem választható szét egymástól, a legnagyobb hatású ösztönzést Ady költészetéből nyerte, s ha nem is közvetlenül, gondolatok átvétele formájában, ám eszmetörténetileg annál szorosabban, ahhoz a művészetfilozófiai alapozású eszmélkedés-sorhoz kötődött programja, amelyben Babits *Magyar irodalom*, Fülep Lajos *Európai művészet és magyar művészet* című tanulmánya, Szabó Dezső tízes években közreadott, magyar és francia írókról szóló tanulmányai helyezkedtek el.

A műveltség, minőség és magyarság eszméköre Németh László műveiben a magyar nép legitimációja. „A székely kisebbség Erdélyben: de mi sokkal ijesztőbb kisebbség vagyunk már csak akkora területen is, mint Középeurópa. Hol keresse méltóságát egy ilyenféle kisebbségi sors? A kevesebb joga az élethez az, hogy különb." (*Töredékek a reformból.* A minőség forradalma. IV. k. 166.) Kultúrantropológiája, gyakorlati célú életfilozófiája arra irányult, hogy a magyar nép legitimációját a moralitás jogára alapozza. Ezt szem előtt tartva érthetjük meg, hogy a korszerűséget az eszmék és a gondolatok síkján, s nem pedig a formakísérletezésekben kereste.

Németh Lászlót egyáltalán nem izgatta a korszerűség abban az értelemben, ahogyan ezt a fogalmat manapság gyakran használjuk. Nem vonzotta a formai modernség, pályája legelején a világirodalomban még javában virágzott az avantgarde, a szürrealizmus akkor indult hódító útjára, utóhullámai a magyar irodalomban is érzékelhetőek voltak – úgyszólván szót sem ejtett erről a mozgalomról, az avantgarddal behatóbban soha nem foglalkozott, nemcsak a húszas években, de később sem. Ha azonban kritikusként találkozott szokatlan jelenséggel és értéket fedezett föl benne, nem habozott kiállni mellette. Szentkuthy Miklós *Egyetlen metafora felé* című könyvéről című bírálata jó példa erre a megértésre: kevesen látták akkor oly világosan, mint ő, hogy a könyv írója nem afféle intellektuális csodabogár, hanem a magyar próza társtalan kísérletezője, akinek művében forma és tartalom páratlan méretű küzdelme zajlik. S ha nagy európai példákra kellett hivatkoznia, legtöbbször Proust, Joyce és Woolf nevét írta le. A megértés, a másféleség elismerése nemcsak alkalomszerűen jellemezte kritikai működését, 1927 és 1932 közt írt világirodalmi tanulmányai a legkülönfélébb irodalmi törekvésekről adtak elfogulatlan képet; köztük olyanokról is, melyek az ő ízlésvilágától igen messze estek. S ha ehhez fogható rendszerességgel kritikai naplót később már nem is készített, a *Megmentett gondolatok* és az *Utolsó széttekintés* világirodalomról szóló tanulmányai és jegyzetei őrizték a fiatalkori szemléleti nyitottság erényét. Pályája legelején leszögezte *A kritikus feladatai* (Nyugat, 1929. II.) című cikkében, hogy „Világirodalmi kritika nélkül kutyabagosi önbizalom vesz rajtunk erőt". A másféleség elismerésével egyidejűen számot vetett azzal, hogy belőle nem lett formabontó író, mert mindig azt írta, amit meg kellett írnia, s nem azt, amihez esetleg kedve vagy hajlama lett volna. A „kísérletező ember" nem engedélyezte magának, hogy az írással kísérletezzen – erre családját, lányait és az iskolát

használta fel, vagyis a pedagógiát, s ezen a terepen, a valóságban, a kis emberi közösségekben élte ki mindazt a kísérletező képességét, melyet regényei és drámái írása közben elfojtott magában. Németh László tudatosan választott így, miként nemzedéktársai közül többen is hozzá hasonlóan cselekedtek. A második nemzedék íróinak ez volt az egyik útja, s aki ezen haladt, kötelességének tartotta, hogy az irodalom feladatát társadalmi megbízatásként is értelmezze.

Az új írótípus és a világnézet moralitása

Mindig több volt annál, hogy csak szépírónak tekinthessük, de bármit csinált, bármihez nyúlt, elsősorban mégis mindig író módján cselekedett. Oly sokfelé nyitott elme volt, hogy az még a mi – feladatkörein gyakran túllépő – irodalmunkban is páratlan és egyedüli jelenség. *Vers vagy tanulmány* (1932) című esszéjében arról, hogy mit végzett az akkori magyar tanulmányírás, a következőket sorolta fel: „Feltisztította az irodalmi tudatot, pallérozta az ízlést, kiemelte a kátyúból az elrekedt magyar műfajokat . . . segített megérteni Európa vajúdását s benne a miénket . . . teljes képet adott korunk műveltségéről, elénk rakta a kottát, melyből a népek polifóniájában játszanunk kell . . . a meddő irredentizmus helyébe közép-európai hivatásunkat ültette . . . elindított a nemzeti önismeret útján." Összefoglalásul azt állapította meg: „Ehhez a munkához egy új műfaj kellett s egy új írótípus, amely a művész átfogó pillantásával jelölje ki a jövendő munkák alaprajzát."

A jellemzés egy nagy generáció munkásságát fogta át, s találó képet nyújtott Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Veres Péter működéséről és másokéról. De elsősorban mégis önjellemzés volt; őrá, Németh Lászlóra illett, őbenne öltött alakot az „új írótípus", ő járt elöl azok sorában, akik a művész összefoglaló igényével tekintettek végig a társadalom, irodalom, kultúra, tudomány tájain, hogy a sokfelől leszűrt tanulságok birtokában, egy irodalmat és evvel együtt egy népet feladatára ébresszenek és hivatására szellemiekben, erkölcsiekben fölkészítsenek. Az írónak, hogy e munkára alkalmas legyen, a *mindenes* szerepére kellett fölkészülnie. Mit jelent ez a túlságosan tág, elmosódott értelmű fogalom, hogyan lehet az író a XX. században mindenes? Mindenekelőtt elhatárolódást foglalt magába, a XIX. századi romantikus vátesz-szerep elutasítását tartalmazta. Az író ne csapjon fel egy elmaradott társadalmi és kulturális fejlődési fokozat parasztprófétájának. 1928-as keltezésű Szabó Dezső-tanulmányában, mely elismerés és kemény bírálat ötvözete, éles szavakkal bírálta az irodalmi demagógiát szülő zseni-próféta magatartást. Az író mindenekelőtt legyen író, mert minél több *„csak* művészettel megközelíthetőt nyújt a mű, annál nagyobb általános szellemi értéke is". (*Ars poetica*, Nyugat, 1931. I.) De legyen az író egyúttal sokfelé tájékozott szakember is, aki a szaktudományok eredményeibe az író lényegkiemelő tehetségével életet lehel, az így nyert értékeket bekapcsolja az irodalom vérkeringésébe, s onnan tovább, a kultúra szervezetébe. A mindenes író sokoldalúan képzett szellemi ember, aki a szépirodalmi alkotások mellett a tanulmányokban is egyenértékűt alkot; a nyugati gondolkodás eredményeit úgy honosítja meg, hogy azok az elmaradottabb viszonyok között élő társadalomnak is hasznára váljanak, ezáltal az író a nemzeti művelődés tágításában játszik nélkülözhetetlen szerepet. A kultúra fejezi ki a nemzetet, s a nemzet annyit ér, amennyit a kultúrája. Ennek a kultúrafogalomnak szerves része az irodalom. Németh László az irodalmat *közvetítőnek* fogta fel: a kultúra és a társadalom művelődni vágyó rétegei közötti csatornának. Az irodalom a maga jellegalakító szellemi erőivel formálja a kultúra összetételét, s lévén ezen kívül egy adott kor emberének, társadalmi közérzetének kifejezője is, a nemzet életéről hírt adó jeleket továbbítja és beépíti a kultúra szervezetébe. Ezáltal kerül az irodalom fontos helyre: az irodalom nemcsak művek összessége, hanem egyúttal az ország szellemi színvonalának egyik leglényegesebb fokmérője is. S az író nemcsak ír, hanem felvilágosít és nevel is egyben, de nem lesz sem az elmaradottság apologétája, sem nem disszidál az elmaradottságból, hanem a tényleges helyzet irodalmi ábrázolását összeköti a legmagasabb szellemi értékek iránti igény felébresztésével.

Németh László a fellendülő tanulmányírás vezéralakja volt; esszéi, kritikái új szellemet vittek az irodalmi gondolkodásba és fő része volt annak az újfajta öntudatnak a meghonosodásában, amely a két háború közötti irodalom jellegét meghatározta. Úgy érzékelte, hogy a Trianon utáni helyzet megsokszorozta az irodalom feladatait. A Válasz beköszöntőjében írta, hogy „ez a folyóirat munkákkal indul, egy hetven esztendős munkahátralék feladat-tömegével". Hanyatlik vagy sem Európa, az Untergang-hívőknek vagy a reménykedőknek van igazuk, s mit tegyen a magyar gondolkodó, akit ez a

dilemma is nyomaszt; ráadásul béna, nem mozduló ország tagjaként próbál méltó módon élni: húzódjon vissza és hallgasson, vagy kísértse meg a lehetetlent, biztassa kortársait a cselekvésre? Ezek a kérdések Németh Lászlót úgyszólván mindvégig foglalkoztatták pályája során, de fokozott erősséggel szorongatták a harmincas években, főként a *Tanú* kiadása idején. Folyóirata voltaképpen nem is állt másból, mint folyamatos „tanulása" nyilvánosságra hozott dokumentumaiból és a hozzájuk fűzött javaslatokból, tervekből, programokból: szellemi, erkölcsi és magatartásbeli vezérfonalak, cselekvési reformok felvázolásánál. Azt, hogy mit jelentett életében a tanulmányírás, sok helyütt kifejtette, de tán seholsem oly tömören, mint a Franklin Társulat gondozásában megjelent *Magyar írók könyve* (1937) című antológia számára készített rövid írásban, a *Miért írok regényt?* két lapján. „Sosem volt kétségem, hogy sokkal több a szertartás-lebonyolító, szépírói tehetség bennem, mint a tanulmányírói. S mégis tanulmányokat írtam. Ezekben legalább tanítónak – egy új, igazi szertartásokra képes közösség nevelőjének, álmodójának érezhettem magam. A tanulmány néha olyan, mint egy utazás, néha olyan, mint egy orvosi vizsgálat s az én gyakorlatomban ezenkívül többé-kevésbé olyan volt, mint egy terv vagy egy álom. De sohasem volt kényszercselekedet."

A tanulmányíráshoz az kellett, hogy lobogjon az „őrláng", a segíteni akarás hite és tüze, – vagyis az az útbaigazító szenvedély, mely a *Tanú* szellemi tájékozódását fűtötte. A harmincas években arra a kérdésre, hogy érdemes-e cselekedni, még egyértelműen bizakodó választ tudott adni. Még vitte a terv és az álom lendülete. De egy előfeltételt lépten-nyomon kiemelt, mint legnyomósabb érvei egyikét: hangsúlyozta, hogy az európai kitekintés igénye, az „európai szerepvállalás" nélkül nincs, nem létezhetik semmiféle magyar megoldás. Az ún. sorsproblémákat is európai összefüggésbe kell helyezni, mert csak ennek szeminel tartásával remélhető távlati megoldásuk. Némelykor hajlunk arra, hogy Németh László reformprogramját ebből az összefüggésből kiszakítva fogjuk fel, holott nem győzte hangsúlyozni – *A Tanú munkatervé*ben is leírta –, hogy csak az „abszolút koordináták" figyelembevételével képzelhető el a szellemi és a társadalmi előrelépés, mert „a mi körülményeink között sincs magyar megoldás, minden megoldás, amely kielégítő, európai is". Gondolatai eltorzítása lenne, ha azt hinnénk, hogy oly mértékig bele volt bódulva a magyarság dolgaiba, hogy ki sem látott belőlük. A Tanú „tarka enciklopédiája" egymagában cáfolat. Ennek nem mond ellent, hanem belőle következik, hogy kereste a „magyar princípiumot" és hozzá a jogcímet a magyarság számára a puszta fennmaradáson túli életre. A politikával szemben a kultúra, az irodalom, az erköles, az életmód elsőbbségét hangsúlyozta. Új tartalmú művelődéseszményéhez egy megálmodott társadalmi rend terve is hozzárendelődött. Mindez a harmincas évek vezérgondolatában, a minőség-szocializmus tág fogalmában összegeződött. Az összetétel első tagja, a minőség a jobb, nemesebb, műveltebb, egyszóval: a magasabbrendű élet erkölcsi követelményét állította fel követendő példa gyanánt. Ez az erkölcsi felhívás Németh László személyes ügye volt, nem hagyott kétséget afelől, hogy az új életre szóló igénybejelentés tőle éppúgy, mint másoktól, óriási lelki erőfeszítést követel, s nem elméletileg, hanem elsősorban az egyéni életben kell neki érvényt szerezni, másképp írott malaszt marad. Tervét nem doktrinér politikai, gazdaságtani program formájában adta elő; a minőségelv valójában metafizika nélküli vallásos felszólításként hangzott, egyfajta „térjetek meg" egyénre szabott puritán üdvösségtan erkölcsi parancsaként. A lelki megújhodás elsőbbségét vallotta, mondván, hogy az „emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben éljünk, hanem hogy milyenek legyünk". A minőségnek az erkölcsben és az életmódban kell gyökeret vernie és ehhez az önnevelésen és az új tartalmú műveltség megszerzésén át vezet az út. ez derült ki a Tanú korai esszéiből, az olyan írásokból, mint *A kapitalizmus vége, Új nemesség, Keats Hyperionja, A huszadik század vezérjelenségei, Új politika*. Ilyenformán a minőség: a cél, amit majdan el kell érni, meg kell valósítani; vagy ami lehetővé teszi, hogy új emberfajta szülessék és ennek révén a társadalom a kívánatos végcélhoz eljusson. Egyszerre volt előfeltétel és végeredmény, már ebből nyilvánvaló, hogy gyűjtőfogalom, illetve egy többlépcsős gondolatrendszer címszava, melynek megvannak a viszonylag pontosan körülírható alfejezetei. Ebben a minőségértelmezésben kiemelt szerepet kapott a kultúra és annak jellegadó része, az irodalom, mert az a nemzeti identitás letéteményese, kifejezője. Megtalálható benne ugyanis a másoktól különbözés sajátos jegye, de emellett az emberiséggel összefűző szál, az „emberi"-nek az a máshol is érvényes tartalma, mely a különbözést az egyetemesség rangjára emeli. Ezért a magyarság legitimációja részint az irodalom révén valósulhat meg, s a harmincas, de még a negyvenes években is Németh László úgy vélte, hogy az irodalom megérett erre a nagy feladatra, mert megvan benne a

lehetőség, hogy felébressze az igényt a minőségre és mondanivalójára Európa is felfigyeljen: a sajátosban felismerje a közös emberi élményt.

A minőségnek ez a jelentéskör az értékhez és az élethez, a hithez és az erkölcsi követelményekhez kapcsolódik, a fogalmat összefoglalóan az élet megjavítására, tökéletesítésére szánt nevelői reformtervezetként értelmezhetjük. De van egy másik jelentéstartománya is, amit a szocializmus fogalma fejez ki. A szocializmus szónak Németh László saját értelmezést adott, először eszerint kell foglalkoznunk vele. A szocializmus amellett, hogy tan – írta –, emberség is, mégpedig olyan, amely elsősorban „a derekabb értelmiségiek" számára készül. Megvan benne a szocializmus „ellenállhatatlan belső igazsága" és a huszadik század szellemi forradalma, Prousttól Ortegáig, az új lélektantól, új fizikától az angol regényig sok minden. „A minőségszocializmus lehet botrányosan rossz szó, de amit kifejezni akart, ez: szocializmus beoltva a szellem forradalmával." (Hendrik de Man: *A szocialista eszme.* Tanú, 1936.) A minőségszocializmus a magyar reform elmélete, amely „a bolsevizmus és a fasizmusok közé szorult" Kelet-Közép-Európában az *egy* nemzet testére szabott ideológia, a *saját út* elmélete. Társadalompolitikai szempontból nem úgy képzelhető el, hogy ez az új társadalmi modell egyenlő távolságra helyezkedik el a bolsevizmus és a fasizmus között, elsősorban a fasizmus felé képviselt elhatárolódást, s nyitottabb volt a létező szocializmus irányában. „Kezdetben megtéveszthetett volna a fasizmusok által kihasznált, új szellemiség egy-egy foszlánya. Büszke vagyok, hogy a szigetelés errefelé az első pillanattól tökéletesebb és elutasítóbb volt, mint az elmaradtabb vulgármarxizmus felé" – írta fent idézett könyvismertetésében. A szocializmus győzelmét Németh László nemcsak elkerülhetetlennek, hanem szükségesnek is tartotta, korát a szocializmus korának nevezte, s habár Marxról nemigen írt, ebben a cikkében elismerő mondatokat ejtett róla, és a mozgalom valódi prófétájának tartotta. Hogy a felismeréshez eljuthatott, ahhoz mindenekelőtt józanul számot kellett vetnie Magyarország sanyarú helyzetével. Ezért írt a harmincas években számos politikai, gazdasági, társadalmi tárgyú cikket, az irodalomtól távolabb eső életmegnyilvánulásokban is a helyzetfelméréshez gyűjtötte az adalékokat. Korlélek- és korhelyzetkutatást folytatott – fejtegette a Spenglerről szóló cikkében (Tanú, 1936) –, a legelszórtabb jeleket is emiatt próbálta „egybeolvasni". Célja az volt, hogy olvasóit felrázza és ráébressze a valóságos helyzetre, feltárja előttük a józanul szemlélt hazai állapotok lényegét. „Rokontalan, semmibevett, elhagyott nép lett belőlünk – írta egyik nagy tanulmánya *Kisebbségi sors* című fejezetében (Tanú, 1935). A „külön magyar út" és ennek mindegyik szinonimája mindenekelőtt azt jelentette, hogy az adott helyzetet kell tudomásul venni, azt, hogy a magyarság sorsa „a kis népek zónájához, Kelet-Közép-Európához kötött", s ebből kiindulva kell megszabni a teendők sorát.

A fő kérdés persze az, hogy miféle szocializmust képviselt a Tanú-évek Németh Lászlója? Tudjuk, a marxi szocializmus XX. századi elméletét és gyakorlatát sommásan elvetette. Úgy vélte, a marxizmus XIX. századi képződmény és mivel nem olvasztotta be a XX. századi szellemi forradalom eredményeit, szellemi fegyverzete elavult és nem is mutat hajlandóságot a megújulásra. Egyetértően ismertette de Man könyvének azt a tételét, hogy a marxisták a marxi betű exegétái, ahelyett, hogy marxi szellemben fognák fel koruk valóságát. „Szocialista vagyok, de nem marxista" – írta a Tanú reformról szóló nagy tanulmányában, 1935-ben. A szocializmusnak újra át kell gondolnia az alapelveit, nem a taktikáján kellene változtatnia, hanem történelemfelfogásán, mert – mint Kassákhoz szóló levelében írta, melyben a *Napjaink átértékelése* című cikkével foglalkozott – a történelemben és a társadalomban nincsenek természettudományos szigorú törvények (Tanú, 1933). „Nagyon is nyílt időkhöz értünk" – írta, kezdeni és kockáztatni kell: az idő választásokat kínál, a képességektől és elszántságtól függ, hogy a jövő melyik jövőhöz fog hasonlítani.

Németh László egyáltalán nem tagadta, hogy az általa elképzelt jövő részint utópia volt: az illúziótlan helyzetismertetéshez ideális jövő képe csatlakozott. Nemhogy tisztában volt ezzel, néha még az önirónia szava is megszólalt elmélete kifejtése közben: „mellyel én próbálkoztam, az enciklopédiához csinálni szocializmust, föltétlen könnyebb s kevesebb erőfeszítéssel jár; legföllebb tömegeket nem lehet találni hozzá." Ennek ellenére az utópiát sokra becsülte, a történelem spengleriánus relativizmusával és fatalizmusával szemben a cselekvésigényt testesítette meg szemében. A veszélytudat nem fatalizmus, írta Spenglerről szólva, s azt a gondolkodót becsülte, aki látja a szakadékot, de nem ismeri el, hogy belé kell esni. Kár lenne elhallgatni, hogy Németh László a „szakadék", saját veszélytudata fölé álomhidat épített. A minőségelv, a társadalmi méretűre nagyított pedagógiai álom hiposztazálása, a legtömörebb képlet szerint „szabad egyéniség és közösségkényszer magasabbrendű kiegyezése", vagy másképpen: ars és fabricatio, magánkezdeményezés és tervgazdálkodás önként vállalt összeegyeztetése.

Az utópikus elem ebben a reformtervezetben az volt, hogy föltételezte az értelmiségi elit erkölcsi átformálódását, valóságos lelki forradalmát, mert csak a „nyílt idők" szavát megértő és helyesen választó felvilágosult kisebbség indíthatta volna el a morális megújhodást, majd az pedig a társadalom mélyreható reformját.

Mint láttuk, a minőségszocializmus fogalma több jelentést egyesít: magába foglalja 1. az emberség reformját, a belülről vezérelt új egyéni életfelfogást és a moralitáson alapuló életmódot, 2. az irodalom és kultúra nemzet-reprezentációs szerepkörét, a kultúrának a nemzeti legitimációban vitt élenjáró felfogását és 3. a társadalom megreformált modelljét, a minőségtermelésre (kert és telep) épített, az osztályellentéteket és a vagyoni különbségeket felszámoló rendjét. Végül volt, van ideológiai, politikai tartalma is a minőségszocializmusnak, sőt legtöbbször épp erre az oldalra esett a hangsúly, ezen folyt a vita közte és a marxisták között a harmincas években, de később is, jóformán napjainkig. Németh László ideológiai ellenfele, de nem ellensége volt a marxizmusnak. Nem fogadta el sem a marxizmust, sem a kommunizmust, sem a szovjet rendszert; saját szocializmuselméletet vázolt fel, melyet „külön magyar út", „harmadik út" néven ismerünk. Ahogy már szó volt róla, Németh László magával a politikával behatóbban, részletesebben nem foglalkozott, terveiben a párt mint olyan föl sem bukkant, s a politikai intézmények tevékenységét is a lehető legszűkebb körre korlátozta volna. A messianisztikus gondolati rendszerek jellemzője, hogy az intézményvilágot, ha egyáltalán megtűrik, átmeneti, leküzdendő rossznak tekintik; a társadalmi rendszert önszabályozó struktúrának fogják fel, az emberi öntudatosodásnak, a belátásnak és a morális példának tulajdonítanak döntő jelentőséget. Németh László terveiben is a megújhodott közösség munkavégzése, szabadidejének eltöltési módja helyettesíti a politikát, vagy helyesebben: maga az élet kiszorítja, feleslegessé tette azt, mivel az érdekharcokat az összhangban működő társadalmi csoportok kiiktatják a közösség életéből.

Ez aztán velejéig felhőjáró elgondolás, mondhatnánk, s így is van: De az volt-e a „szocializmus marxizmus nékül" vagy a „harmadik út"? Ábrándos utópia vagy épp retrográd eszme? Ha nem *visszavetítve* ítélünk, hanem az *adott viszonyokhoz* mérten, akkor csak egyet mondhatunk: utópia ide vagy oda, Németh László reformtervezete vitán fölül a progressziót képviselte. A „harmadik út" Németh László kifejtésében nem reakciós eszmetan, hanem társadalomkritikának és jövőképnek olyan ötvözete, amely egyfajta szocializmuselméletet képviselt, amelyhez hozzáfüggeszthetünk értelmező jelzőket – olyanokat, mint kispolgári, értelmiségi, utópikus –, a lényegét nem ezek a toldalékok határozzák meg. Rámutathatunk ábrándosnak ítélhető eszméire, példának idézhetnénk az igények forradalma és a minőségtermelés forradalma közti kapcsolat röpke felvázolását. Ennek a viszonynak a taglalása, mint a reformterv több más pontja is, bővebb kifejtést érdemelt volna. Ugyanakkor elvégezhetnénk egy másfajta műveletet is, sorra vehetnénk helytálló észrevételeit, mindazt, amit a tömegtermelésről, a humanista gazdálkodásról, a termelés minőségivé tételéről ír, s megállapíthatnánk, hogy mily élesszemű kritikusa volt kora társadalmi viszonyainak, sőt, nem egy zseniális előrejelzést is fölfedezhetnénk tételei közt. Vizsgálhatnánk és mérlegelhetnénk írásait közgazdasági, társadalompolitikai és más egyéb szempontból. Indokoltabb mégis, hogy a sok gyakorlati kérdést felvető esszéit, terveit az író olyan megnyilatkozásainak tekintsük, amelyekben a személyes motivációk, erkölcsi indítékok fonódnak össze máshol bővebben kifejtett gondolatelemekkel. Vagyis a Tanúban közölt reformcikkei java részét *írói esszének* foghatjuk fel, s miként a Tanú tizenhét számában, ezekben is a *világnézetkeresés* dokumentumaira, egyben a *megtalált világnézet* alkalomszerű kifejtésére ismerünk. A Tanú-korszak tetőpontjának az 1935-ös esztendő termését tekinthetjük, az összegezést a *San Remo-i napló, Reform, Európa és magyarság, Kapások, Magyarok Romániában* lapjain öntötte formába. Ezek az esszék és tanulmányok, a tárgy kifejtése mellett, bepillantást engednek a Németh László-i moralitás kategoriális rendszerének felépítésébe is.

Németh László világnézetét tehát *életfilozófiai gondolatelemeket* tartalmazó kultúrantropológiának nevezhetjük; olyan antropológiának, amelyben középponti szerepet kapott az emberek viselkedését, szokásait szabályozó kultúra, a szellemi élet vizsgálata. Társadalomontológia és történetfilozófia kidolgozására még csak nem is törekedett, eszmerendszerét az élet és az ember fogalmára építette, az élet és az ember megismerését tartotta sürgető feladatnak, mivel úgy vélte, hogy ezen az úton haladva lehet az emberek javát szolgáló világnézetet megalkotni. A metafizika *lét*tel kapcsolatos kérdésfeltevéseire transzcendencia nélküli választ adott, a vallást is úgy fogta fel, mint az emberben meglévő ösztönt, érzést, mint lelki nyugtalanságot és tökéletesedési vágyat. Az életet transzcendencia nélküli közvetlenségében szemlélte. A hangsúly a közvetlenségre esik: Németh László több ízben hang-

súlyozta, hogy „az élet teljes szövetét" kell nézni, meg kell látni benne „a konkrét színeket", a „színeket és a rostokat". Ezek a metaforák, melyekhez még másokat is hozzátehetnénk, két irányból is rávilágítanak gondolatrendszere jellemző sajátságára: először arra, hogy az életmegismerésre a pusztán fogalmi gondolkodást csak kevéssé tartotta alkalmasnak, mivel a fogalmak és segédfogalmak épp az élet konkrétságát nem képesek megragadni; másodszor arra, hogy szerinte az élet tanulmányozójának a megismerés folyamán saját élményét kell közvetítenie, élményt élménnyel, életet élettel kell szembesítenie. Dilthey *Bevezetés a szellemtudományokba* című művében elsősorban azt becsülte, hogy a német filozófus szerint a megismerő ember és a vizsgált tárgy azonosak, s a megismerés folyamatában nemcsak a gondolkodás, az értelem vesz részt, hanem érzéseivel, élményeivel, akaratával együtt az egész ember, s ilyenformán lesz a megismerés egyúttal önalakítás is, vagyis élményből fakadó világnézet. Ám Diltheyből is csak az „élettörténet" írójának érvelését fogadja el, a tudós-filozófus fogalmi rendszeralkotásában a módszer túlzását látta, amelyben az ismeretelméleti fogalmak az életábrázolást halványítják el. A tudós-filozófust szembeállítja a művész-szerkesztővel, a tudományt és filozófiát a művészettel, az ismeretelméletet és metafizikát az élményközvetítő világnézettel.

Németh László saját etikai egzisztenciáját legmélyebben érintő kérdésektől jutott el az új életprogramot adó világnézet és a társadalmi reform szükségességének hirdetéséig. Úgy vélte, hogy az igazság mindenekelőtt az ember személyes ügye, belső indíttatás kell ahhoz, hogy valaki a közösség dolgaival foglalkozzék. Nem tagadta, hogy az ember léte a társadalmi tevékenységben teljesedik ki, azt viszont nem ismerte el, hogy az egyén életét a társadalmi munka folyamatából, a szociológiai körülményekből vagy a történelmi helyzetből kell származtatni. Gondolatmenetében az élet elsőbbséget élvezett, de az a vitális élet, melynek középpontjában az ember és az élet állott. Az élet fontosabb volt számára a tudománynál és a művészetnél is: felfogása szerint az életet elsősorban élni kell, a többi utána következik. Az élet élése Németh László írásaiban azt jelentette, hogy az ember ráébred saját kötelességének és felelősségének tudatára: vitalizmusának, ösztönös jobbra törekvésének az erkölcsi felébredés szab irányt. Ilyenformán a moralitás gyökere a személyiség legmélyebb biológiai, pszichológiai rétegeibe nyúlik. Az embernek van egy belső meggyőződése, „néma vallása", melyet nem kívülről kap, nem ismeretekkel vagy tapasztalatokkal szerez meg, hanem lelkében, biológiai „mélyeiben" hordoz, tehát pszichikai és ösztönös adottság. Ezt a homályos érzést, sorsot, sorsérzést kell tudatosítania, s az ember akkor emelkedik ki az átlagból, ha sorsérzését felismeri, s ezáltal az élet különféle lehetőségei közül azt választja ki, amely csak az övé, az ő sajátja, összhangban van belső világával. A hajlamaival, amelyek elhivatottsággá nemesíthetők. Az ember csak úgy tudja biztosítani személyisége egybetartozását, egységét, alkotóerői kibontakozását, ha megtalálja a saját egyéniségére szabott elhivatottság tartalmát, ha csiszolja, finomítja a biológiailag, lelkileg hitelesített belső erőit, így lehet belőle az „új nemesség" tagja. Az „új nemesség" nem származási, nem osztály és nem is szociológiai, hanem erkölcsi kategória. A belsőleg hitelesített sorsérzés tudatosítása és ápolása kiformálja az emberben a moralitást, amely mozgósítja az akarati, lelki és szellemi energiákat, ilyenformán az egyén a nembeli egyén vagy az autentikus egyén szintjére emelkedik. Németh László a Tanú cikkeiben egy maroknyi kisebbség etikai hatalomátvételét hirdette meg, mely az átlaggal, a tömeggel, a barbársággal szemben képes elindítani a minőség forradalmát. Az „új nemesség" a vállalkozás céljában összeforrt kevesek mozgalma, amely képes lehet arra, hogy a „barbárlatin" magyarságot kirántsa a tespedésből és elindítsa a felemelkedés útján.

Németh László irányt, célt adott a moralitásnak azzal, hogy összekapcsolta azt a vállalkozással. A moralitás a vállalkozásban nyerte el értelmét, ami magába foglalta egyúttal annak cáfolatát is, hogy az erkölcsi hang és az elhivatottság csupán önmagának tartozik hűséggel. Éppen fordítva, Németh László arra törekedett, hogy a belsőleg hiteles moralitást kivigye a külvilágba, s a vállalkozás révén a gyakorlatban szerezzen neki érvényt. A praxist a moralitás próbakövének tartotta, az erkölcsiséget nem a metafizika felé fordította, hanem a társadalmi reformban talált számára működési lehetőséget és célt. A moralitás gyakorlati megvalósulása legtömörebb formulája szerint az élet három zónájára terjedt ki: „Pedig Diltheytől mást is lehet tanulni s nekünk magyaroknak azt kellene eltanulnunk: azt a történelmi önalakítást, melyben egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar. (*Dilthey, egy német tudós*) Ki kell elégíteni az ember saját belső, lelki szükségleteit, ezt pedig csak úgy lehet, ha az egyéni üdvösség iránti vágy összhangba kerül a kifelé irányuló elhivatottsággal, a nemzeti érdekű feladatvállalással. Majd ezt az elhivatottságot úgy kell szabályozni, hogy az

egyéni és a nemzeti érdekkör egybekapcsolódjék az embertörténettel: az emberi és a nemzeti legyen az emberiség egészének, a nembelinek szerves része. Voltak évek, amikor Németh László embernek és külvilágnak ehhez a kívánatos egységéhez hozzákapcsolta még a dunai népek kibékülésének és Európa egy állammá szerveződésének megvalósítható jövőképét is.

A moralitás-igény nemcsak a társadalmi változást sürgető cikkek és reformtervek egyik életrehívója, meghatározó elemként van jelen a kritikákban és a szépírói művekben is. Az *Emberi színjáték, Gyász, VII. Gergely, Iszony, Galilei, Égető Eszter, Apai dicsőség, Irgalom* értelmezéséhez éppúgy kulcsot kínál, mint a *Két nemzedék* és *Európai utas* címen összegyűjtött kritikák tanulmányozásához. Az identitáskeresés szükséglete a Nyugat-mozgalom írói és a századelő modern művészei körében támadt fel; ezt az igényt az internacionalista avantgarde mint korszerűtlent, elutasította, a két háború közötti időszakban ismét újult erővel jelentkezett. Hogy ezt a szükségletet az irodalom elégítse ki, annak legfőbb képviselője, legnagyobb hatású szószólója Németh László volt, ennek nyomait kritikai elveiben, regényei világképében és színművei dramaturgiájában is felfedezhetjük.